

**XIZMAT ITLARINI TAYYORLASHDA ETOLOGIYANING AHAMIYATI VA
BUGUNGI KUNDAGI MASALA**

Xasanov Maxsudali Maxmudovich

O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Kinologiya xizmati boshlig'i, podpolkovnik

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10608264>

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi huquqni muhofaza qiluvchi organlar tizimida kinologiya xizmatida xizmat itlarini tayyorlashda ularning xulq-atvori hamda xarakterini izohlab o'rganish -etologiyaning ahamiyati haqidagi ma'lumotlar yoritib berilgan.

Tayanch so'zlar: kinologiya, etologiya, evolyutsiya, umumiy mashq kursi, maxsus mashq kursi, it zotlari, o'rgatish usullari, xulq-atvor, xarakter.

**IMPORTANCE OF ETHOLOGY IN SERVICE DOG TRAINING AND TODAY'S
ISSUES**

Abstract. In this article, the information about the importance of ethology in the training of service dogs in the canine service in the system of law enforcement bodies of the Republic of Uzbekistan is explained.

Key words: kenology, ethology, evolution, general training course, special training course, dog breeds, training methods, behavior, character.

**ЗНАЧЕНИЕ ЭТОЛОГИИ В ДРЕССИРОВОЧНОЙ СОБАКЕ И ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

Аннотация. В данной статье поясняются сведения о значении этологии в подготовке служебных собак кинологической службы в системе органов внутренних дел Республики Узбекистан.

Ключевые слова: кенология, этология, эволюция, общий курс дрессировки, специальный курс дрессировки, породы собак, методы дрессировки, поведение, характер.

Dunyo evolyutsiyasiga nazar tashlaydigan bo'lsak, it – hayvonlar orasida odam uchun eng sodiq jonivor hisoblanganiga amin bo'lamiz.

Ta'kidlash joizki, J.Kyuvening fikriga ko'ra itlar insoniyat uchun eng noyob, foydali va o'ta mukammal topilmalardan biridir. Insoniyat evolyutsiyasi

va odamlarning qadimgi turarjoy manzillarini o'rganish jarayonida arxeologlar tomonidan topilgan qazilmalardagi hayvonlar qoldiqlari hamda tosh devorlarga o'yib ishlangan rasmlarga asoslangan holda odamlar g'orlarda yashab, ovchilik bilan shug'ullangan davrlardayoq hayvonlar bilan o'zaro yaqin munosabatda bo'lganligini amin bo'lamiz.

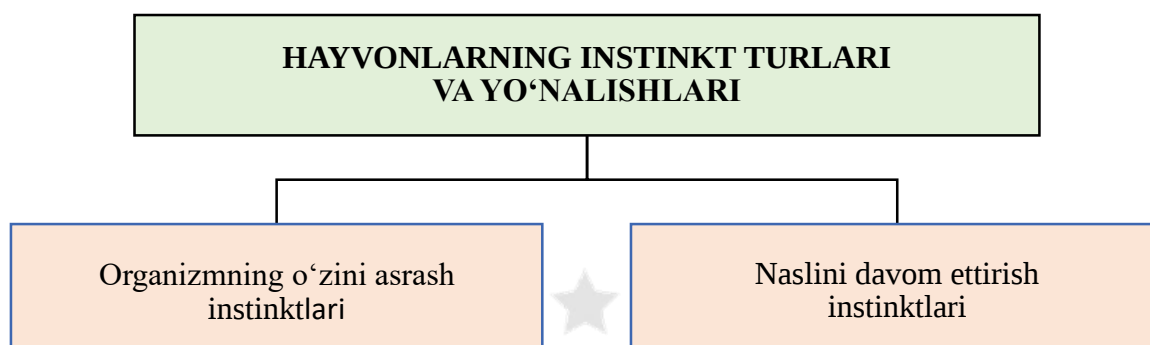
Inson itlarning o'ta zehnliligi, hidlarni o'tkir sezishi, yaxshi ko'rishi, eshitishi, tez chopishi va chidamliligini oldindan sezib, ularni boshqa hayvonlarga nisbatan o'ziga yaqinlashtirgan. Odam va hayvonlarning simbiozi, ya'ni bir-biriga foydasi tegishiga asoslangan o'zaro yaqinlashuv davrida hayvonlardan faqat xo'jalik va chorva maqsadlarida foydalanilgan. Ya'ni qadimiy odamlar hayvonlarni jismoniy ishlarni bajarish hamda jun, sut, go'sht, teri kabi mahsulotlar olishda foydalanish maqsadida ko'paytirilgan va parvarishlangan.

Bugungi kunda hammaga ma'lum bo'lgan va keng tarqalgan uy hayvonlari ibtidoiy davrlardan boshlangan xonakilashtirish jarayonining mahsuli bo'lib, uy hayvonlari orasida alohida o'ziga xos o'rin tutgan hayvon zoti - bu it hisoblanadi.

Etologiya –jonzotlarning xatti-xarakatlari, tabiat bilan uyg'unligi va o'zaro munosabatlari, xaqidagi fan bo'lib, biologiyaning hayvonlarni xulq - atvorini o'rganish yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Etologiya so'zi yunon tilidan ethos - xulq- atvor, logos- fan ma'nosini bildiradi, asosan jonzotlar xulq-atvorining genetik jihatdan aniqlangan (irsiy, instinktiv) tarkibiy qismlari va ularning evolyutsiyasi muammolarini tahlil qilish bilan shug'ullanadi. Bu atama biologiyaga 1859-yilda fransuz zoologi I. Geoffroy Saint-Hilaire tomonidan kiritilgan bo'lib, etologiyaning hayvonlar xulq-atvorini, o'z turlariga xos xususiyatlari bilan shug'ullanishini ko'rsatadi.

Tabiiy sharoitlarda hayvonlarning yuzaga chiqaradigan asosiy xatti-harakatlarini rivojlantirish va o'rganish ishlari uzoq tarixga ega. Tabiatshunoslarining asarlarida 18-19 asrlarda instinktiv xatti-harakatlar toifasini aniqlash va aniq belgilashga imkon bergan ulkan tavsiflovchi (nemis olimi G. Reymarus, fransuz olimlari J. L. Buffon va J. A. Fabre) va qisman eksperimental (fransuz zoologi F. Kuviyer) materiallar Darvinning evolyutsiya nazariyasini rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Ushbu hayvonlarning tabiiy sharoitlarda o'zini tutishi to'g'risida to'plagan ko'plab faktlar, ulardagi xulq-atvorning asosiy toifalarini ajratib olishga asos bo'lib, ulardagi instinktiv reaksiyalarni taxlil qilishga imkon berdi.

Instinkt - tug'ma xis – tuyg'ular va avloddan-avlodga o'tuvchi shartsiz reflekslardan iborat tushuncha bo'lib, jonzotlardagi o'rganish, tabiiy moslashish va elementar fikrlash qobiliyatlarining asosini tashkil etuvchi omil hisoblanadi. Hayvonlarning instinktlari o'ziga xos xususiyati va yo'nalishlari mavjud (1-rasm).

1-rasm. Hayvonlarning instinkt o'ziga xos xususiyatlari¹

Bulardan tashqari instinktlarning bir necha yo'nalishdagi turlari mavjud bo'lib, ularning har biri o'z yo'nalishlaridagi qo'zg'atuvchilarga javob reaksiyasi sifatida faoliyat olib boradi. Masalan; - vegetativ instinktlar – organizm ichki sekretiya bezlarining ishini olib boradi, ya'ni so'lak ishlab chiqarish, turli bezlarning zarur vaqtda kerakli suyuqliklarini ishlab chiqarish, ovqat xazm qilish sistemasi va x.k.z. Xulqiy instinktlar ya'ni – ozuqaviy instinktlar, himoya instinktlari, aniqlash instinktlari, jinsiy instinktlar, ota – onalik instinktlari, o'yin instinktlari, ovchilik instinktlari va x.k.z.

Ch.Darvin ta'limoti hayvonlarning xulq-atvori belgilari, xamda ularning tuzilish belgilari - irsiyat va o'zgaruvchanlik asosida ajralib turishini ta'kidlaydi.

U instinktlar misolida, tabiiy tanlanish jarayonida xulq-atvor xususiyatlarini shakllantirishi mumkin bo'lgan usullarini ko'rsatib o'tgan. Etologik g'oyalarning shakllanishiga ingliz olimi D. Spalding, amerikalik olim C. O. Uitman va nemis olimi O.Uitmanlarning tadqiqotlari bevosita ta'sir ko'rsatgan.

Xaynrot tomonidan, instinktlarda xulq-atvorning ayrim shakllari tug'ma asosga, ifoda doimiyligiga va turlarning o'ziga xosligiga ega ekanligi eksperimental ravishda ko'rsatilgan.

Etologiya jonzorlar xulq-atvorini tadqiq qilishning fiziologik va psixologik yo'nalishlaridan (zoopsixologiya, bixeviorizm va boshqalar) farq qiluvchi mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida, 20-asrning 30-yillarida shakllana boshlagan. Uning tan olingan asoschilari avstriyalik zoolog

K. Lorens va gollandiyalik zoolog N. Tinbergenlar hisoblanadi. Lorensning nazariy asarlarida (1931-37), avvalgilarning asosiy qarashlari amerikalik olimlar

¹ Ma'lumotlar asosida muallif ishlanmasi.

Ch. Uitman va V. Kreg, nemis-J. Ikskul va O. Xaynrot va boshqa sohalarning bir qator olimlari (fransuz olimi J. Loyeb, amerikalik olimlar G. Jennings, V. Makdugal va boshqalar.). Lorens, Tinbergen va ularning izdoshlari (gollandiyalik olim G. Behrends, nemis olimlari V. Vikler va P. Leyxauzen va boshqalar) asarlarida instinktiv xatti-harakatlar nazariyasining asoslari keltirilgan.

Etologiya g'oyalarining rivojlanishi va tan olinishi davri Yevropada 20-asrning 30- yillari o'rtalaridan 50-yillarning oxirigacha davom etdi. Aqshda etologik tushunchalar dastlab zoopsixologlar va bixevioristlarning keskin qarshiliklariga sabab bo'lgan.

Bixeviorizm - bu inson va hayvonlar xulq-atvorini belgilaydigan umumiy qonuniyatlarni o'rganishga qaratilgan psixologiya yo'nalishidir. Bixeviorizm o'z nazariyasida - falsafa, metodologiya va psixologik nazariya elementlarini birlashtiradi. Bu o'n to'qqizinchi asrning oxirida chuqur psixologiya va boshqa an'anaviy psixologiya shakllariga reaksiya sifatida paydo bo'lgan. Xulq-atvor nuqtayi nazaridan, odatda "aql" yoki "aqliy hayot" deb tushuniladigan xodisalar - shunchaki psixologiya nimani o'rganishi kerakligi haqidagi mavhumlikdir – deb qabul qilinib, shu kontekstda stimul va javob o'rtasidagi aloqalar taxliliy o'rganiladi. Ushbu ta'limot namoyondalari tomonidan etologik tushunchalarga keskin qarshi chiqadigan nazariya asoslari, dastlabki paytlarda nomutanosibliklarni yuzaga keltirgan.

Etologik qarashlarning keyingi evolyutsiyasi, bir tomondan, fiziologlar va psixologlarning tanqidlari ta'siri ostida, ikkinchi tomondan, etologlarning yangi avlodi tomonidan ekologiya, neyrofiziologiya va boshqa bir qator fanlarning ilg'or g'oyalarini faol idrok etishi tufayli rivojdana boshladi. Natijada, 60-70-yillarda. Lorens-Tinbergen ta'limotining asl tushunchalarini o'zgartirish va ularni boshqa xulq-atvor va biologik fanlarning qoidalari bilan sintez qilish tendensiyasi yuzaga keldi. Etologiya asta-sekin inkor qilingan intizom xarakterini yo'qotib, bosqimcha-bosqich rivojlanayotgan, jonzorlar xulq-atvori fanining bir qismiga aylana boshladi. Etologiya - dala zoologiyasi (asosan ornitologiya) va evolyutsiya ta'limotlari asosida paydo bo'lib, shu bilan birga - fiziologiya, ekologiya, populyatsiya genetikasi, xamda xulq-atvor genetikasi bilan yaqin bo'lgan, doimiy ravishda o'sib boruvchi aloqalar bilan bog'liq fandır.

Rossiyada o'tgan asrning oxiridan boshlab hayvonlarning xatti-harakatlari bo'yicha turli xil tadqiqotlar o'tkazilgan, ularning ba'zilar o'z g'oyalari va usullarining ifodalanishi bo'yicha etologiyaga yaqin bo'lgan yo'nalishda edi (V. A. Vagner, A. N. Promptov).

Shunga qaramay, an'anaviy etologik maktablarning qarashlari sobiq ittifoq davrida o'z vaqtida tan olinmadi va alohida rivojlantirilmadi. Bu holat 20-asrning 60-yillarida o'zgara

boshladi, bunga xorijiy etologlarning ilmiy tadqiqotlari natijalari yozilgan kitoblarini tarjima qilish ishlari katta turtki bo'lib xizmat qildi. Sobiq ittifoq davrida bir nechta ilmiy markazlar ekologik-fiziologik

va fiziologik-genetik usullar sinteziga asoslangan etologik tadqiqotlarni rivojlantirib faoliyat yuritib kelishgan.

A.N.Promptov nomidagi hayvonlarning evolyutsiya va ekologik morfologiyasi institutida Seversov ontogenez xususiyatlarini, kooperativ aloqa mexanizmlarining tuzilishini, asosan akustik va kimyoviy xususiyatlarini aniqlash bo'yicha, sut emizuvchilar va qushlarning xatti-harakatlarini, xar xil sharoitlarda yuzaga chiqishi xususida turli xil tadqiqotlar olib borgan. Moskva universitetida jamoalar tuzilishi

va akustik signalizatsiya (N. P. Naumov va boshq.), hayvonlarning elementar intellektual faoliyati bo'yicha tadqiqotlar olib borilib kelgan. Hayvonlarning

xulq-atvori genetikasini o'rganish markazlari Leningrad universiteti va I. P. Pavlov fiziologiya institutida bu ish M. E. tomonidan boshlangan. Lobashov va boshqalar tomonidan davom etdirilgan, SSSR fanlar akademiyasining sitologiya va Genetika instituti (D. K. Belyayev va boshq.) tomonidan bir qator ishlar olib borilgan. Shu jumladan jonzotlarning xulq-atvorini o'rganish bir necha boshqa ilmiy muassasalarda, shuningdek qo'riqxonalarda o'tkazilib kelgan.

An'anaviy etologiyaning asosiy qoidalari

Etologlar tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiyalar uchun asos bo'lib, jonzot ontogenezida bir qator xulq-atvor harakatlarini shakllanishining o'ziga xos xususiyatlari haqidagi ma'lumotlar xizmat qiladi. Ulardan ba'zilar qat'iy stereotipik harakatlar ketma-ketligini ifodalaydi va ular odatda ushbu turning barchalariga xos bo'ladi. Shuningdek, ontogenezning ma'lum bir davrida maxsus tayyorgarliksiz yuzaga chiqadi. Bunday xatti-harakatlar Lorens tomonidan ishlab chaqirilgan tug'ma instinktiv harakatlar yoki irsiy muvofiqlashtirilgan harakatlar sifatida namoyon bo'ladi.

Xulq-atvorning elementar birliklari sifatida instinktiv harakatlar toifasini aniqlash, xulq-atvorning genotipik asoslari, individual xulq-atvor xususiyatlarining ontogenezida, ekologik va genotip ta'sirining kombinatsiyasi va korrelyatsiyasi masalalarini nazariy taxlil qilish imkoniyatini yaratdi. Rivojlanishi genotipik tarzda to'liq aniqlangan va ma'lum ekologik omillar ta'siri ostida rivojlanish jarayonida "olingan" belgilaridan farqli o'laroq, uni shakllantirish uchun maxsus tayyorgarlik yoki tayyorgarlikni talab qilmaydigan xatti-harakatlarni ko'rsatish uchun etologiyada "tug'ma" tushunchasi qo'llanilgan. Etologlar tomonidan, shakllangan xulq-atvor

faoliyatini, tug'ma va orttirilgan komponentlarning o'zaro murakkab bog'lanishi sifatida ko'rib chiqildi.

Zamonaviy etologiyaning yo'nalishlaridan biri bu inson xulq-atvorini o'rganish yo'nalishidir (Tinbergen, nemis olimi I. Eybl - Eybesfeldt, ingliz olimi - J. Krok va boshqalar.). Ushbu tadqiqotlar Darvin g'oyalarining bevosita davomi va rivojlantirilishi bo'lib, buning oqibatida ular o'zlarining "odamlar va hayvonlarda hissiyotlarni ifodalash" asarlarida, inson xulq-atvorining biologik asoslarini o'rganishga asos solishgan. Shu bilan birga, etologlar asosiy vazifani hayvonlarning xatti-harakatlarini o'rganish jarayonini obyektiv ro'yxatga olish va etologiyada muvaffaqiyatli sinovdan o'tgan usullar, hamda yondashuvlar asosida insonning ba'zi instinktiv harakatlari va biologik ahamiyatga ega bo'lgan qo'zg'atuvchilarga reaksiyalarini aniq tavsiflash deb hisoblashadi. Ushbu tadqiqotlar evolyutsiya tushunchalarni rivojlantirishning muhim bosqichlari hisoblanadi, chunki ular odamlarni biologik tur sifatida hayvonlardan ajratib turadigan to'siq haqidagi idealistik g'oyalarni yo'q qilishga yordam beradi.

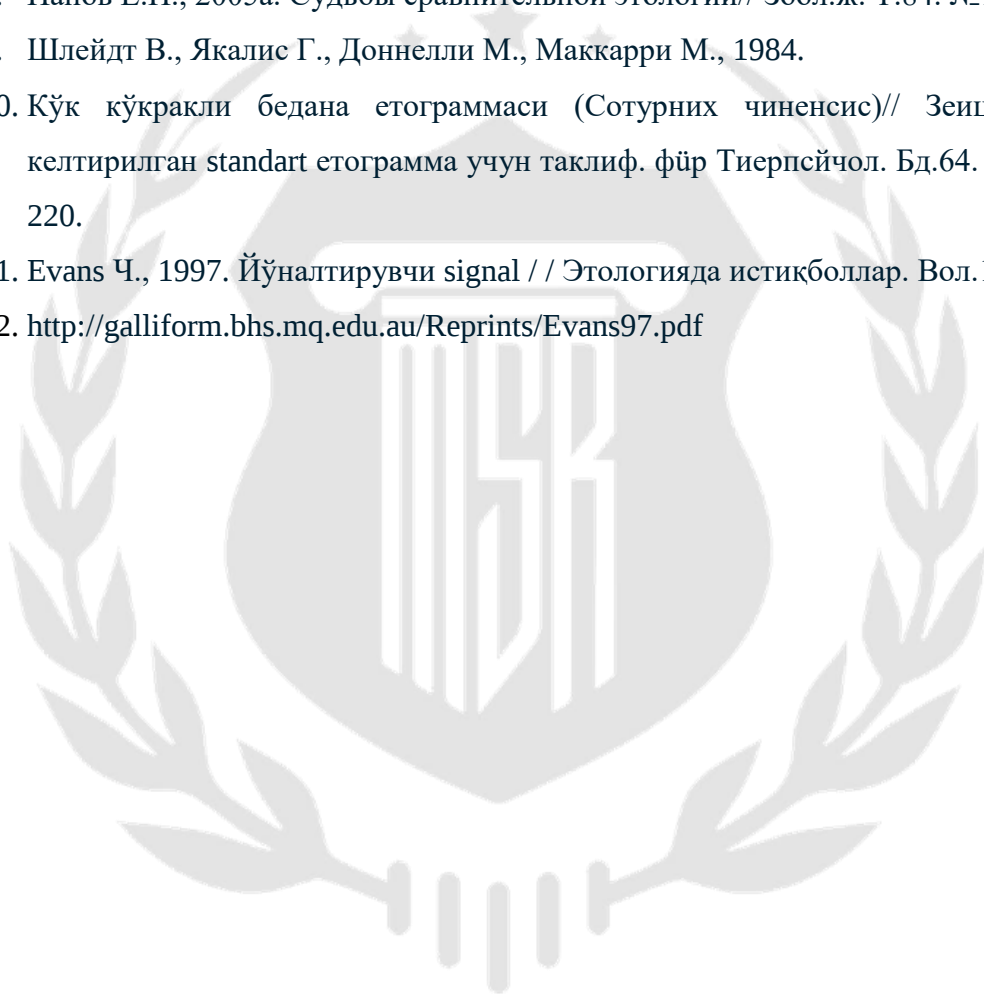
Etologik tadqiqotlarning rivojlanishi, inson faoliyatining ko'p jihatlarini o'rganish uchun katta ahamiyatga ega. Masalan, atrof-muhitga antropogen davri ta'sirining kuchayishi tufayli hayvonot dunyosini muhofaza qilish, rekonstruksiya qilish va ulardan oqilona foydalanish muammolarini muvaffaqiyatli hal qilish uchun hayvonlarning tabiiy muhitdagi xatti-harakatlarini chuqur o'rganish zarur bo'ladi. Hayvonlarning xatti-harakatlarini bilish qishloq xo'jaligining bir qator sohalari uchun katta ahamiyatga ega. Sovet olimi D. K. Belyayev va uning hamkorlarining asarlari ko'rsatganidek, mo'ynali hayvonlarni xulq-atvor belgilari bo'yicha tanlash, bir qator iqtisodiy muhim belgilarga chuqur ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Qishloq xo'jaligi hayvonlarining guruhga oid xatti-harakatlarini, o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish, ularni parvarish qilish va chorvachilikni rivojlantirish, ularni ko'paytirishning sanoat usullarini keng joriy etish bilan bog'liq holda, alohida ahamiyatga egadir.

REFERENCES

1. Н.Панов. Этология - ее истоки, становление и место в исследовании поведения, М., 1975;
2. Крушинский Л. В., Биологические основы рассудочной деятельности, М., 1977;
3. Тинберген Н., Поведение животных, пер. с англ., М., 1969;
4. Лоренц К. 3., Кольцо царя Соломона - инглиз тилидан таржима, 1970; Хайнд Р. А., Поведение животных - инглиз тилидан таржима, М., 1975;

5. Jaynes J., The historical origins of «ethology» and «comparative psychology», «Animal Behaviour», 1969, v. 17, № 4;
6. Function and evolution of behaviour, ed. P. H. Klopfer and J. P. Hailman, Reading (Mass.), 1972;
7. Лоренц К., Über tierisches und menschliches Verhalten, Bd 1—2, Münch., 1973—74.
8. Панов Е.Н., 2005а. Судьбы сравнительной этологии// Зоол.ж. Т.84. №1. С.104-123.
9. Шлейдт В., Якалис Г., Доннелли М., Маккарри М., 1984.
10. Кўк кўкракли бедана етограммаси (Сотурних чиненсис)// Зеицр мисолида келтирилган standart етограмма учун таклиф. фўр Тиерпсйчол. Бд.64. Н. 3-4. S. 193-220.
11. Evans Ч., 1997. Йўналтирувчи signal / / Этологияда истикболлар. Вол.12. Р. 99-143.
12. <http://galliform.bhs.mq.edu.au/Reprints/Evans97.pdf>

MODERN SCIENCE
& RESEARCH